

**ТЕОРІЯ ТА ІСТОРІЯ ДЕРЖАВИ І ПРАВА;
ІСТОРІЯ ПОЛІТИЧНИХ І ПРАВОВИХ УЧЕНЬ**

УДК 340.1
DOI <https://doi.org/10.32844/2618-1258.2023.1.1>

ПАНЧУК І.О.

**САМООРГАНІЗАЦІЯ НАСЕЛЕННЯ У КОНТЕКСТІ РОЗВИТКУ
ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА В УКРАЇНІ**

**SELF-ORGANIZATION OF THE POPULATION IN THE CONTEXT
OF THE DEVELOPMENT OF CIVIL SOCIETY IN UKRAINE**

У статті проаналізовано теоретичні аспекти самоорганізації населення як правової цінності громадянського суспільства. Визначено, що правосвідомість є джерелом правових цінностей суспільства, а спільнота людей, що орієнтується на однакові правові цінності має також і однакові мотиви та мету своєї поведінки та здатна набагато ефективніше відстоювати спільні інтереси. Засвоєння особою правових цінностей стає основою утвердження індивіда як суб'єкта права. Становлення особи як громадянина, що усвідомлює свої права, свободи та обов'язки відбувається через засвоєння нею правових цінностей громадянського суспільства. Війна в Україні стала фактором, що посприяв утвердженню наявних і появи нових правових цінностей у широкій масовій свідомості. Обґрунтовано, що правові цінності громадянського суспільства – це в першу чергу колективні цінності, що мають особливий характер, адже базуються на економічній, духовній та політичній свободі громадян та безпосередньо впливають на життя та розвиток держави і суспільства за допомогою складної системи елементів громадянського суспільства. Такими цінностями є повага до принципів права і справедливості, ідеали демократії, повага до свободи та приватної власності, а також вміння індивідів самостійно організовувати свою діяльність у сфері захисту власних прав і свобод та інші. Ідею самоорганізації населення можна віднести як до переліку ознак громадянського суспільства, так і до категорії його правових цінностей. Можливість індивідів впливати на прийняття рішень, що стосуються їх життя та спільноти активізує демократичну участь як основу справедливого та гарантованого законом управління державою. Аргументовано, що самоорганізація населення – це процес, який лежить в основі громадянського суспільства та становить одну з його основних правових цінностей, базуючись передусім на засадах демократії, самоврядування, взаємодії та взаємопідтримки. Зазначено, подальше становлення в правосвідомості українського суспільства ідеї самоорганізації населення повинно бути пов'язане передусім із усвідомленням існування чіткого правового поля для цього процесу.

***Ключові слова:** правосвідомість, громадянське суспільство, самоорганізація суспільства, правові цінності, колективні цінності, інститути громадянського суспільства.*

The article analyzes the theoretical aspects of population self-organization as a legal value of civil society. It determines that legal awareness is a source of legal values in society, and a community of people oriented towards the same legal values also shares the same motives and goals of their behavior, making them more effective in defending common interests. The assimilation of legal values by individuals establishes them as subjects of law. The formation of individuals as citizens, aware of their rights, freedoms, and duties, occurs through the assimilation of the legal values of civil society. The war in Ukraine, despite its great losses, became a factor that contributed to the establishment and emergence of new legal values in the collective consciousness. It is argued that legal values of civil society are primarily collective in nature, based on economic, spiritual, and political freedom of citizens, and directly impact the life and development of the state and society through a complex system of civil society elements. These values include respect for the principles of law and justice, ideals of democracy, respect for freedom and private property, as well as the ability of individuals to independently organize their activities in protecting their rights and freedoms, among others. The concept of population self-organization can be attributed both to the characteristics of civil society and its legal values. The ability of individuals to influence decision-making that affects their lives and communities activates democratic participation as the foundation of fair and legally guaranteed governance. The article argues that population self-organization is a process underlying civil society and constitutes one of its main legal values, primarily based on principles of democracy, self-government, interaction, and mutual support. It emphasizes that further development of the concept of population self-organization in the legal consciousness of Ukrainian society should be closely linked to the awareness of a clear legal framework for this process.

Key words: *legal awareness, civil society, self-organization of society, legal values, collective values, institutions of civil society.*

Вступ. Українське суспільство і держава пройшли тривалий і непересічний шлях у розвитку та зміцненні верховенства права та демократії. Якщо раніше фокус наукових пошуків зосереджувався на процесі формування громадянського суспільства в Україні, то на сьогоднішній день, на думку багатьох вчених, можна говорити про його вдосконалення і розвиток як вже сформованого соціального інституту. Наші співвітчизники з моменту початку повномасштабної війни в Україні продемонстрували здатність самоорганізовуватись, створювати інститути громадянського суспільства, ефективно використовувати їх ресурси для захисту своїх прав і свобод, співпрацювати з державою, а також виявили цілий ряд інших правових цінностей громадянського суспільства сучасної України, які повинні бути детально досліджені вітчизняною правовою наукою.

Однією з найважливіших правових цінностей сучасного українського суспільства, яка особливо яскраво виявила себе на фоні військових дій, є самоорганізація населення. Юридична наука досліджує самоорганізацію населення в контексті формування громадянського суспільства, функціонування місцевого самоврядування, розвитку демократії та інших питань. Аналізом самоорганізації населення в правовій площині займалися, зокрема, такі науковці як І. Гороховський, Н. Мішина, Н. Мельник, В. Бульба, Т. Терещенко та інші. Подальше дослідження та розвиток ідеї самоорганізації населення як правової цінності громадянського суспільства може стати одним з важливих факторів підвищення рівня законності та правопорядку у процесі створенні та функціонуванні інститутів громадянського суспільства та слугуватиме підґрунтям розвитку останнього.

Постановка завдання. Метою статті є аналіз теоретико-правових засад самоорганізації населення як правової цінності у контексті розвитку громадянського суспільства в Україні.

Результати дослідження. Важливим елементом існування громадянського суспільства є високий рівень правосвідомості індивідів, які його складають. Розуміння людиною сутності правового регулювання суспільних відносин, змісту норм права, власних прав і обов'язків, а також прав та обов'язків інших членів суспільства є основою для ефективної взаємодії між індивідами у приватній і публічній сферах. Така розумна і законна взаємодія є фундаментом правопорядку – специфічного правового режиму держави. Високий рівень правосвідомості, як на індивідуальному, так і на суспільному рівнях, є джерелом правових цінностей його носіїв. Дослідженням цих цінностей займається наука, відома як права аксіологія, яка є самостійною галуззю правового та філософського знання. Аксіологія з'ясує, як мотиви поведінки людини визначаються правом

і що спонукає людину діяти у межах права. Тобто право розглядається у своєму ідеальному та об'єктивному вимірі як елемент свідомої діяльності людини та суспільства [1, с. 332].

В свою чергу, як слушно стверджує І. Кравцов, правові цінності та оцінки, які ми отримуємо зі сфери правосвідомості, мають регулятивне значення для суспільних відносин. Правові норми, своєю чергою, набувають значення цінностей і стають об'єктом оцінки. Правотворчість і правореалізація являють собою сфери діяльності людини, що мають яскраво виражений оцінювальний характер [2, с. 51].

Щодо сутності правових цінностей, то К. Горобець доводить, що це власне-правові феномени, що визначають зміст, мету та сутність права, лежать в його основі та виступають засобами пояснення правової реальності. Правові цінності виступають, з одного боку, як онтологічні підстави правового буття, а з іншого – як гносеологічні основи його осягнення [3, с. 6]. Пізнаючи певні правові цінності індивід намагається втілити їх в реальне життя. Отож, спільнота людей, що орієнтується на однакові правові цінності має також і однакові мотиви та мету своєї поведінки та здатна набагато ефективніше відстоювати спільні інтереси.

Можемо зробити висновок, що правові цінності є складним і комплексним явищем, оскільки вони виникають у свідомості людей і пов'язані з їх сприйняттям та оцінкою права, держави та їх окремих складових. Важко заперечити факт, що війна має суттєвий вплив на правове життя суспільства і держави. В Україні військові дії стали каталізатором значних змін і прогресу в громадянському суспільстві. Ці зміни пов'язані з утвердженням наявних і появою нових правових цінностей у широкій масовій свідомості. Це, в свою чергу, є ознакою формування громадянського суспільства в Україні. Можна стверджувати, що розуміння і розвиток власних правових цінностей стає основою утвердження індивіда як суб'єкта права. Водночас, становлення особи як громадянина, що усвідомлює свої права, свободи та обов'язки відбувається через засвоєння нею правових цінностей громадянського суспільства.

Специфіка правових цінностей громадянського суспільства випливає з його особливості природи та характеристик. Серед ознак громадянського суспільства – самоорганізація населення, свобода слова, плюралізм, приватна власність та інші. Л. Рябовол узагальнює ознаки громадянського суспільства і систематизує їх наступним чином: громадянське суспільство – сукупність особистостей, які є вільними у виборі форм та засобів виробництва, професійної діяльності (економічний аспект), форм освіти, здійсненні інтелектуальної діяльності, вираженні своїх поглядів і переконань (культурний, духовний аспект), волевиявленні під час виборів і референдумів (політичний аспект); громадянське суспільство – відкрита соціальна система, яка формується та функціонує під впливом різноманітних зовнішніх чинників, серед яких особливу роль відіграє держава, рівень її демократичності та політика щодо сприяння розвитку громадських інститутів; громадянське суспільство – складно структурована система, що передбачає не лише наявність необхідних підсистем, компонентів та елементів, але й підтримання взаємозв'язків між ними; громадянське суспільство ґрунтується на загальнолюдських та демократичних цінностях [4, с. 7].

Таким чином, правові цінності громадянського суспільства – це в першу чергу колективні цінності, що мають особливий характер, адже базуються на економічній, духовній та політичній свободі громадян та безпосередньо впливають на життя та розвиток держави і суспільства за допомогою складної системи елементів громадянського суспільства. Такими цінностями є повага до принципів права і справедливості, ідеали демократії, повага до свободи та приватної власності, а також вміння індивідів самостійно організовувати свою діяльність у сфері захисту власних прав і свобод та інші. Розуміння цих ідей та принципів населенням держави перетворює його в громадянське суспільство, що діє незалежно від держави та забезпечує соціальну, політичну, економічну та особисту свободу для своїх членів.

Спираючись на досвід нашої держави та суспільства робимо висновок, що ідею самоорганізації населення можна віднести як до переліку ознак громадянського суспільства, так і до категорії його правових цінностей. Адже, коли люди усвідомлюють свою можливість впливати на прийняття рішень, що стосуються їх життя та спільноти, та користуються нею, це активізує демократичну участь як основу справедливого та гарантованого законом управління державою. Значення і користь такого усвідомлення важко переоцінити.

Н. Мельник виділяє три рівні самоорганізації населення: індивідуальний, колективний або груповий і самоорганізацію народу загалом. Колективна самоорганізація, до якої відносяться органи самоорганізації населення, виступає кровоносними судинами самоорганізації народу. А сукупність колективної самоорганізації формує самоорганізацію народу загалом [5, с. 16].

Самоорганізація являє собою процес упорядкування елементів одного рівня системи за рахунок внутрішніх чинників без зовнішнього впливу на систему. Однак зовнішнє середовище

також має вплив на самоорганізаційні процеси та сприяє їх виникненню. Інститути, що виникають в результаті самоорганізації, відрізняються від цілеспрямовано організованих інститутів тим, що цілі та завдання їх функціонування виникають з боку їх учасників, а норми, за якими вони діють, формуються самими членами організації, а не лише її засновниками [6, с. 100]. Саме така властивість процесу самоорганізації відіграла надзвичайно важливу роль на початку повномасштабного вторгнення, забезпечуючи мобілізацію ресурсів суспільства у боротьбі з ворогом за рахунок усвідомлення кожним українцем необхідності захищатися та підтримувати армію.

Самоорганізація населення в межах громадянського суспільства та правової держави передбачає активну участь громадян у прийнятті рішень, організації проектів, ініціатив та спільних дій для досягнення колективних цілей. При цьому, високий рівень громадянської активності населення пов'язаний перш за все з високим рівнем його правової свідомості. Наразі, самоорганізація населення – це процес, який лежить в основі громадянського суспільства та становить одну з його основних правових цінностей, базуючись передусім на засадах демократії, самоврядування, взаємодії та взаємопідтримки.

Більше того, залученість до процесів самоорганізації населення здатна підвищити рівень правосвідомості індивіда чи колективу. Так, американський дослідник Д. Рюшемаєр пише, що колективна самоорганізація не просто підсилює окремі індивідуальні інтереси, але й впливає на усвідомлення індивідами власних інтересів, нормативних зобов'язань та розуміння своєї ситуації (особливо, коли ці інтереси, зобов'язання та розуміння виходять за межі їхнього безпосереднього життєвого світу). Це формує їх «свідомість» [7]. Тобто, взаємодіючи, обговорюючи спільні проблеми, вирішуючи спільні питання та приймаючи спільні рішення, які стосуються загального благополуччя, люди здатні переосмислити власний досвід та позицію, змінити своє ставлення до ситуації, зміцнити або сформувані правові ідеї, принципи та переконання.

Безперечно, війна в Україні створила унікальні умови для утвердження ідеї самоорганізації населення як правової цінності у правосвідомості українців. Здатність населення швидко та ефективно організовуватись стала у буквальному розумінні життєво важливою. З початком війни відбувся стрибок розвитку різних інститутів громадянського суспільства у справі захисту прав та свобод людини і громадянина. Так, за період з 24 лютого до 30 червня 2022 року в Україні було зареєстровано 4 365 громадських організацій. Цю інформацію надало Міністерство юстиції України Центру демократії та верховенства права. В порівнянні з усім 2021 роком кількість нових організацій значно збільшилася, оскільки тоді за увесь рік з'явилося лише 792 організації [8]. Ці інститути працювали та продовжують працювати як самостійно, так і у співпраці з державною владою. Це призвело не тільки до значного збільшення їх кількості, але й сприяло підвищенню довіри громадян до більшості таких утворень.

Як слушно вважають В Будз та І. Гоян, становлення громадянського суспільства в Україні мало б ґрунтуватися на таких принципах самоорганізації: 1) принципі активної громадянської позиції, який засновується на ідеї моральної відповідальності за стан справ у суспільстві; 2) принципі створення українських аксіологічних пріоритетів, засадою якого є ієрархія певних історичних цінностей, зокрема свободи, соціальної справедливості; 3) принципі створення позитивних соціальних очікувань, які дають людині сподівання на безпеку, співпрацю, взаємодопомогу; 4) принципі продукування солідарних соціальних почуттів, серед яких вагоме значення має солідарність, довіра, злагода громадян [9, с. 18].

В той же час, подальше становлення в правосвідомості українського суспільства ідеї самоорганізації населення повинно бути пов'язане передусім із усвідомленням існування певного правового поля для цього процесу. Не можна не погодитись з думкою І. Нечітайла та О. Борюшкіної, що правові форми стають наскрізним способом організації інститутів громадянського суспільства в усіх сферах соціального життя. Процеси самоорганізації в не регульованій державою соціальній сфері мають різні вектори розвитку. Не всі форми об'єднання людей і відносини між ними, які є наслідком процесів самоорганізації та зберігають автономію щодо держави, мають позитивний характер. Суб'єктами громадянського суспільства варто вважати тільки ті об'єднання, які сприяють реалізації свободи особистості, надають їй максимум автономії, сприяють її духовному й моральному вдосконаленню, тобто мають соціально позитивний характер. Крім того, вони функціонують у межах нормальної суспільної правосвідомості та правових норм [6, с. 100].

Так, наприклад, влітку 2022 року у ЗМІ потрапила інформація, що дві волонтерки започаткували акцію для підтримки Збройних сил України. Щоб підтримати українську армію, волонтерки впродовж місяця у соціальних мережах розпродують власну бібліотеку – понад 200 електронних книг. Їх дівчата колись купували для себе. При цьому, така новина викликала обурення

у суспільстві, адже електронна книга є об'єктом авторського права, а її незаконне розповсюдження тягне за собою юридичну відповідальність.

Отже, для забезпечення законності та правопорядку у створенні та функціонуванні інститутів громадянського суспільства необхідно дотримуватись принципів та норм права, що регулюють широке коло суспільних відносин. Громадяни повинні розуміти, що існують нормативно-правові акти, які конкретизують процедури створення, реєстрації та функціонування громадських, благодійних чи волонтерських організацій. Останній рік показав, що напружена ситуація в країні подекуди заважає належно розібратись в усіх правових питаннях, пов'язаних з самоорганізацією населення. Це тягне за собою вчинення правопорушень або створює ситуації, на вирішення яких потрібно витратити зайвий час і ресурси. В таких умовах, завданням держави є інформування населення про всі правові аспекти самоорганізації населення.

Висновки. Правовими цінностями громадянського суспільства є колективні цінності, що формуються у межах правосвідомості та безпосередньо впливають на життя та розвиток держави і соціуму. Через пізнання правових цінностей громадянського суспільства відбувається утвердження індивіда як суб'єкта права та громадянина, що усвідомлює свої права, свободи та обов'язки. Серед таких правових цінностей однією із найважливіших є самоорганізація населення, що водночас втілює саму сутність громадянського суспільства. В умовах війни саме різноманітні інститути громадянського суспільства змогли виявити найбільшу ефективність у справі захисту прав і свобод людини та громадянина, діючи як самостійно, так і у співпраці з державною владою. Усвідомлення українцями необхідності спільно захищатися та підтримувати армію допомогло максимально мобілізувати ресурси суспільства у боротьбі з ворогом. Водночас, подальше утвердження в правосвідомості українського суспільства ідеї самоорганізації населення як правової цінності, що формує основу громадянського суспільства повинно бути пов'язане передусім із усвідомленням необхідності дотримуватись принципів та норм права на всіх рівнях співжиття індивідів.

Список використаних джерел:

1. Чефранов А. Б. Проблеми застосування теорії цінностей у правових дослідженнях / А. Б. Чефранов // Проблеми філософії права. – 2005. – Т. III. – С. 327–337.
2. Кравцов І. В. Класифікація правових цінностей та її значення для правової теорії і практики / І. В. Кравцов // Наукові записки НаУКМА. Юридичні науки. – 2017. – Т. 200. – С. 51–55.
3. Горобець К. В. Аксіосфера права та її компоненти : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юр. наук : спец. 12.00.12 "філософія права" / Горобець Костянтин Валерійович – Одеса, 2012. – 17 с.
4. Рябовол Л. Т. Громадянське суспільство як наукова категорія та предмет правових досліджень / Л. Т. Рябовол // Наукові записки ЦДПУ. Серія: Право = Academic Nones. Series: Law : зб. наук. праць / відп. ред. Є. Ю. Соболев [та ін.]. – Кропивницький: ФОП Озеров Г. В., 2020. – Вип. 9. – С. 4–8.
5. Мельник Н. В. Принципи, функції та можливості самоорганізації народу та їх вплив на формування громадянського суспільства / Н. В. Мельник // Південноукраїнський правничий часопис. – 2016. – № 2. – С. 14–17.
6. Нечітайло, О. В. Борюшкіна // Соціальні технології: актуальні проблеми теорії та практики. – 2021. – Вип. 92. – С. 95–102.
7. Rueschemeyer D. Participation and Democracy East and West Comparisons and Interpretations [Електронний ресурс] / Dietrich Rueschemeyer. – 1998. – Режим доступу до ресурсу: <https://books.google.com.ua/books?id=7OM4CQAAQBAJ&printsec=frontcover&hl=uk#v=onepage&q&f=false>
8. Центр демократії та верховенства права URL: <https://cedem.org.ua/news/4365-gromadskiyh-ta-blagodijnyh/> (дата звернення 16.01.2023 р.
9. Будз В. П. Принципи самоорганізації громадянського суспільства в Україні / В. П. Будз, І. М. Гоян // Історія, проблеми та необхідні умови становлення громадянського суспільства в Україні: Матеріали міжнародної науковопрактичної конференції (м. Львів, 29–30 січня 2021 року). – Львів : ГО «Львівська фундація суспільних наук», 2021. – С. 14–19.